

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94(47+57)«1939/1945»:316.77:355.257:77.04

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2026-1-13>

Веденсєв Дмитро,
доктор історичних наук,
професор кафедри історії,
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
zastava67@i.ua
ORCID ID: 0000-0002-8929-9875

ВІДДІЛ «ІНОЗЕМНІ АРМІЇ СХІД» ТА ЕВОЛЮЦІЯ НІМЕЦЬКОЇ РОЗВІДКИ НА СХІДНОМУ ФРОНТІ

У статті досліджено діяльність відділу «Іноземні армії Схід» у контексті еволюції німецької військової розвідки на Східному фронті в роки Другої світової війни. Автор констатує, що початковий етап війни проти Радянського Союзу виявив глибоку кризу німецької військової розвідувальної аналітики, що базувалася на фрагментарних, часто застарілих відомостях щодо СРСР. Її наслідком стала критична недооцінка мобілізаційних ресурсів, потенціалу механізованих з'єднань та здатності до відновлення стратегічних резервів, які обумовили зрив операції «Барбаросса».

Аналізуючи маловідомі джерела, дослідник доходить висновків, що кардинальні зміни у роботі військової розвідки розпочалися навесні 1942 року із призначенням на посаду керівника відділу Райнгарда Гелена, який зробив пріоритетним завданням відділу вивчення оперативних намірів Червоної армії через комплексне дослідження даних аерофоторозвідки, радіоперехоплення та свідчень учасників подій. Основним і найнадійнішим джерелом інформації у динамічних умовах фронту стали допити радянських військовополонених та перебіжчиків, для чого було розроблено нові підходи у роботі з бранцями, які забезпечили підготовку якісних аналітичних розвідданих для німецького командування. Автор відзначає, що покращивши розвідувальну діяльність на тактичному рівні, Р. Гелен та його відомство не змогли досягти успіху на стратегічному рівні, а хибні оцінки намірів Червоної армії у 1942 році під Сталінградом не були забуті вищим політичним керівництвом.

Оцінюючи діяльність відділу «Іноземні армії Схід» на завершальному етапі війни, у статті відзначено, що його керівник зосередився на збереженні величезних масивів зібраної інформації як головного активу для повоєнного майбутнього, а успішна взаємодія з американським урядом дозволила колишньому розвідувальному апарату не лише уникнути ув'язнення за роботу на нацистський режим, а й стати основою для формування нової розвідувальної структури вже у повоєнній Німеччині.

Ключові слова: агентурно-оперативна діяльність, архівні джерела, Друга світова війна, історія військового мистецтва, розвідка, радянські військовополонені, Східний фронт.

Німецько-радянське протистояння на Східному фронті Другої світової війни стало випробуванням не лише для військових з'єднань, а й для розвідувальних та аналітичних структур, які перестали бути допоміжним інструментом і перетворилися на основу стратегічного планування. На відміну від німецької військової розвідки Абвер, яка діяла частково на тактичному рівні поблизу лінії фронту, 12-те управління Генерального штабу Верховного командування сухопутних сил Третього Райху було зорієнтовано на оперативно-стратегічний рівень війни. Саме відділ «Іноземні армії Схід» (нім. Fremde Heere Ost) забезпечував вище керівництво даними про чисельність радянських резервів, стан бойових з'єднань, ресурсну базу та мож-

ливості до продовження збройного опору. Робота відділу розпочалася з критичного дефіциту інформації напередодні реалізації операції «Барбаросса», що призвело до значної недооцінки можливостей Червоної армії. Цей прорахунок спровокував провал тактики «блискавичної війни» і виявив потребу у кардинальних змінах у роботі відділу «Іноземні армії Схід».

Саме у цьому контексті виняткового наукового інтересу набуває діяльність відділу, оскільки є прикладом того, як розвідка в екстремальних умовах динамічних змін на лінії фронту змогла еволюціонувати від накопичення розрізнених відомостей до системної аналітики, де одним з головних джерел даних стали радянські військовополонені та перебіжчики. Призначення Райнгарда Гелена керівником відділу стало переломним моментом у формуванні якісно нової моделі роботи відділу: його управлінські та організаційні якості дали змогу згуртувати команду, яка розробила стандартні методики допитів і процедури перехресної перевірки відомостей, здобутих від агентурних та інших джерел. Також до обов'язкових параметрів оцінювання було включено оцінку морально-психологічного стану Червоної армії. Завдяки Р. Гелену було налагоджено співпрацю з Абвером та Головним управлінням імперської безпеки Райху, що сприяло обміну розвідувальною інформацією і більш якісному аналізу оперативних даних.

Однією з ключових проблем розвідувального відділу залишалася відсутність належної взаємодії з вищим військово-політичним керівництвом Райху. Через ідеологічні упередження останнє відмовлялося визнавати той факт, що Радянський Союз спромігся перегрупувати сили після поразок літа–осені 1941 року і перейти до результативних контрнаступальних дій, зокрема після операції «Уран».

В українській історіографії відсутні дослідження, у яких Відділ «Іноземні армії Схід» розглядався б як самостійний об'єкт аналізу, його еволюція впродовж німецько-радянської війни. С. В. Пик у своїх роботах лише побіжно згадує про існування 12-го управління Генерального штабу Верховного командування сухопутних сил (Пик С. В., 2012). Більш детальні відомості про відділ «Іноземні армії Схід» містяться в дослідженнях, присвячених українському повстанському руху та його взаємодії з німецькими спецслужбами (Чайковський А. С., 2025; Чайковський А. С., 2013). Зокрема, А. В. Боляновський дослідив контакти відділу з повстанським рухом на Волині та обґрунтував тезу про суттєве зростання ролі структури Р. Гелена у взаємодії з УПА після фактичної ліквідації Абверу 1944 року (Боляновський А. В., 2014; Боляновський А. В., 2021).

Важливим вихідним пунктом для дослідження діяльності відділу «Іноземні армії Схід» стали мемуари Райнгарда Гелена, у яких автор створив глорифікований наратив про 12-те управління Генерального штабу Верховного командування сухопутних сил як високопрофесійну структуру, висновки якої ігнорував «дилетант» А. Гітлер. Фактично це була спроба перекласти відповідальність за власні стратегічні прорахунки на політичне керівництво. Лише після завершення кар'єри Гелена у 1968 році наукова спільнота почала критично переглядати цей міф (Gehlen R., 1972).

Сучасні дослідники (Müller R. D., 2018; Pahl M., 2020; Wilhelm H. H., 1974) деміфологізують постать Р. Гелена, характеризуючи його як прагматичного кар'єриста та майстра політичного лобювання, а не «геніального розвідника». Інший вектор досліджень відділу «Іноземні армії Схід» (Thomas D., 1987; Donohue A., 2018) зосереджується на аналізі стратегічних провалів відділу, а також джерел інформації, що надходили до відомства Р. Гелена. Найґрунтовнішим спеціальним дослідженням є монографія М. Паля «Іноземні армії Схід: військова розвідка Гітлера», що стала першим комплексним оглядом структури, персоналу та практик роботи відділу на широкій джерельній базі. Особливу цінність для нашого дослідження становлять розвідки автора, присвячені роботі відділу «Іноземні армії Схід» з радянськими військовополоненими (Pahl M., 2012).

Джерельна база пропонованого дослідження сформована переважно з неопублікованих матеріалів Федерального архіву Німеччини. Основний масив становлять документи Генерального

штабу сухопутних військ Райху, що відображають практичну діяльність відділу «Іноземні армії Схід», зокрема аналітичні звіти з оцінкою військового потенціалу РСЧА, протоколи допитів радянських військовополонених, організаційні накази, матеріали з особової справи Р. Гелена та службове листування. Джерела, які стосуються інтенсифікації взаємодії з радянськими військовополоненими, вводяться до вітчизняного наукового обігу вперше.

На тлі наявного західного корпусу праць українська історична наука має помітну прогалину: відділ «Іноземні армії Схід» здебільшого постає лише як допоміжний елемент у дослідженні інших явищ. Водночас і в західній літературі фокус уваги нерідко зміщується або на політичні суперечності між розвідкою та вищим політичним керівництвом, або на повоєнну кар'єру керівника відділу Р. Гелена. Недостатньо опрацьованою складовою загальної проблеми, якій присвячено цю статтю, залишається комплексне дослідження внутрішньої організаційної та методологічної еволюції відділу «Іноземні армії Схід» у 1941–1945 роках, зокрема зміни джерельної бази та процедур опрацювання інформації, де важливе місце посідали допити радянських військовополонених. З огляду на зазначене, метою статті є комплексний аналіз інституційної та методологічної трансформації німецької військової розвідки на Східному фронті.

Відповідно до поставленої мети, розв'язання проблеми передбачає виконання таких дослідницьких завдань: реконструювати початкову організаційну структуру та проаналізувати кризу у відділі «Іноземні армії Схід» на початку 1942 року під керівництвом Е. Кінцеля; дослідити обставини призначення Р. Гелена та простежити процес реформування методів роботи відділу: стандартизацію допитів військовополонених та акції зі збільшення кількості перебіжчиків.

Зростання міжнародної напруженості в передвоєнний період призвело до того, що єдиний відділ «Іноземні армії» було розділено на два окремих – «Іноземні армії Захід» та «Іноземні армії Схід». Розмежування країн, що підлягали обробці кожним із нових відділів, здебільшого відповідало географічному розташуванню країн відносно Німеччини. Згідно тогочасної традиції до сфери розвідки відділу входили країни Східної Європи, Скандинавії, Близького Сходу, Далекого Сходу та Сполучених Штатів Америки¹.

Очільником відділу було призначено майора Генерального штабу Ебергарда Кінцеля, у розпорядженні якого перебувало лише 15 офіцерів, що працювали в двох групах: група I збирала відомості про Південно-Східну Європу, Туреччину та Іран; група II концентрувалася на СРСР, Скандинавії та Далекому Сході. Навесні 1939 року до відділу «Іноземні армії Схід» було введено групу III, що мала готувати плани розвідувальної діяльності до початку бойових дій на Сході. Після укладання Пакту Молотова-Ріббентропа та завершення окупації Польщі німецька розвідка припинила активну роботу проти Радянського Союзу з огляду на перенесення військових зусиль на Захід (Pahl M., 2012, с. 60).

Збір даних про Червону армію не був основним завданням відділу «Іноземні армії Схід» до 31 липня 1940 року, до того часу доки А. Гітлер не поінформував Генеральний штаб про наміри атакувати Радянський Союз. У створеному Е. Кінцелем аналітичному огляді «Військова міць СРСР» 1941 року було чимало прогалин: найвищі ланки управління військами, які можна було дослідити через відкриті радянські джерела, мали верифікацію на рівні припущень. Для прикладу: *«На чолі всієї військової машини стоїть, ймовірно, (!), голова Комітету оборони, наразі маршал Ворошилов [...]. Йому, ймовірно, (!) допомагає Генеральний штаб збройних сил. Деталі невідомі (!)»*².

До вторгнення 22 червня 1941 року відділ «Іноземні армії Схід» не мав можливості самостійно займатися розвідкою на території СРСР, а насамперед займався оцінкою статистичних

¹ Befehl für die Aufstellung des O.Qu IV, der 3. und 12. Abteilung. 4. November 1938. *BArch*. RH 2/3110. Bl. 416–420.

² Der Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken (UdSSR) Stand 1.1.1941. Teil 1: Text. 1. Januar 1941. *BArch*. RH 2/3828. Bl. 76.; Der Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken (UdSSR) Stand 1.1.1941. Teil 2: Anlagenband. 1. Januar 1941. *BArch*. RH 2/3828. Bl. 169.

і технічних даних, які надавалися іншими розвідувальними відомствами. Йшлося про агентурні донесення Абверу, звіти військових аташе, аерофотознімки районів зосередження військ, оборонних укріплень і важливих промислових об'єктів, підготовлені відділом вивчення іноземних військово-повітряних сил Сходу, дані про радянську промисловість та оборонно-промисловий комплекс, отримані від Імперського управління військової економіки та озброєння, а також перехоплення радіоповідомлень, які надавав Керівний центр радіорозвідки Сходу (Thomas D., 1987, с. 262).

З огляду на значну кількість розрізнених даних, що надходили до відділу «Іноземні армії Схід», у стислий термін не вдалося підготувати якісне дослідження противника на стратегічному рівні. Накопичення повідомлень дало змогу відносно впевнено окреслити райони розташування та завдання верифікованих з'єднань, однак не забезпечило надійного переходу до стратегічних узагальнень щодо загальних спроможностей противника. Аналіз звіту про оцінку супротивника від 20 травня 1941 року засвідчує доволі точне розуміння логіки радянського командування: відмова від стратегічного відступу пояснювалася недосконалістю логістичної системи та потребою захисту промислових районів, а найбільш імовірним сценарієм визнавалася активна оборона в прикордонній зоні. Також подано раціональну оцінку офіцерського корпусу Червоної армії: «[...] *попри притаманну росіянам самовпевненість і переоцінку власних сил, слід припускати, що верхівка командування усвідомлює низький рівень підготовки і внутрішні слабкості*». Водночас у частині оцінювання чисельності з'єднань і резервів допущено суттєві помилки. Зокрема, механізовані війська було недооцінено: у звіті зазначено 5 танкових дивізій і 36 механізованих бригад, тоді як фактична чисельність становила 61 танкову та 31 моторизовану дивізію³.

Подальші оцінки Червоної армії базувалися на військових успіхах, а не на аналітичній інформації. У звіті від 7 липня 1941 року було акцентовано увагу на тому, що через значну нестачу офіцерів, сержантського складу, військових фахівців-зв'язківців, спеціалістів з обслуговування військової техніки та артилерії формування нових з'єднань було малоімовірним⁴. У звіті від 27 липня 1941 року стверджувалося, що за Дніпром не виявлено ані військ, ані оборонних позицій. Висновок до цього документу полягав у тому, що радянське керівництво трохи більше, ніж через місяць бойових дій «робить останню спробу рішуче зупинити наш наступ і змусити нас до позиційної війни»⁵. Зведення відомостей від 4 серпня 1941 року містить заяву, що керованої партизанської війни на території СРСР очікувати не слід⁶.

Хоча після вторгнення на територію СРСР джерел інформації стало значно більше (захоплені документи, свідчення військовополонених), діяльність відділу загалом продовжувала ґрунтуватися на щоденній обробці даних про противника. Це суперечило потребам Вермахту для стратегічного планування, а постійна недооцінка резервів Червоної армії призвела до поразки німецьких військ у битві за Москву в грудні 1941 року. Очільник Генерального штабу сухопутних військ Франц Гальдер розкритикував роботу розвідки, зокрема, вказавши на захоплення статистичними даними, які не відповідали дійсності та формувалися переважно на основі припущень, а не реальних даних, назвавши це «психозом чисел»⁷.

На початку 1942 року Генеральний штаб вирішив провести інспекцію відділу «Іноземні армії Схід». Лист очільника інспекції Р. Рецеля до ад'ютанта Генерального штабу ОКХ від 31 березня 1942 року розкриває реальний масштаб проблем, що накопичилися за керівництва Е. Кінцеля. Р. Рецель наполягав на тому, що кадрова перестановка є необхідністю, яку не можна відкладати. Створені відділом матеріали повністю не відповідали загальному положенню,

³ Feindbeurteilung. 20. Mai 1941. *BArch*. RH 2/2591. Bl. 33–43.

⁴ Beurteilung des Roten Heeres am 7.7. abends. 7. Juli 1941. *BArch*. RH 2/2582. Bl. 7–15.

⁵ Einzelheiten über die Feindlage. (Stand 27.7.1941.). 27. Juli 1941. *BArch*. RH 2/2582. Bl. 21–29.

⁶ Beantwortung des am 4.8.41 übergebenen Fragebogens. 4. August 1941. *BArch*. RH 2/2582. Bl. 38–46.

⁷ Beurteilung der Feindlage. 17. Januar 1942. *BArch*. RH 2/2582. Bl. 92–94.

а оцінки подій на фронті значною мірою базувалися на власних методах оцінювання, без урахування інших обставин. Кількість матеріалів, які створювали співробітники відділу для військ, була значною, але без якісного аналізу ситуації та з безліччю помилок⁸.

Це привело до відставки Е. Кінцеля та призначення на посаду очільника відділу «Іноземні армії Схід» Райнгарда Гелена. Він був ад'ютантом Ф. Гальдера та працював в оперативному відділі, однак не мав досвіду роботи в розвідці. Водночас завдяки антикомуністичним поглядам ще з юного віку добре розумівся на радянській культурі, знав російську мову, чим не могли похвалитися багато інших офіцерів Генерального штабу (Thomas D., 1987, с. 108). Ф. Гальдер припускав, що саме людина з аналітичними здібностями може надати йому той результат, на який він очікував. Начальник оперативного штабу А. Гойзінгер особисто рекомендував Р. Гелена, зазначивши, що його сильними сторонами є організаторський талант, скрупульозна планувальна робота та гіперпрацездатність. У характеристиці, наданій Р. Гелену, А. Гойзінгер зазначив: *«За особистими якостями, здібностями та знаннями значно вище середнього рівня. Виразно оперативно обдарований, мислить на випередження [...]». Скромна, симпатична особистість. Дуже старанний. Працює на межі фізичних сил»*⁹.

На новій посаді Р. Гелен мав забезпечити підготовку аналітичних матеріалів для Генерального штабу ОКХ. Він розпочав роботу у відділі, який до цього займався лише збиранням та оцінюванням статистичних даних, і переорієнтував його на підготовку регулярних аналітичних звітів. Діяльність відділу передбачала значну організаційну роботу та залучення нових фахівців – професійних військових аналітиків, які працювали у сфері розвідки, а також цивільних спеціалістів з окремих галузей промисловості, логістики тощо (Pahl M., 2012, с. 102).

Завдяки наполегливості Р. Гелена було істотно змінено структуру відділу «Іноземні армії Схід» та збільшено чисельність його співробітників. У травні 1942 року він провів значну реорганізацію, яка з незначними змінами зберігалася до кінця війни. Відділ складався з п'яти основних груп, де радянському напрямку було відведено провідну роль. Ним опікувалися три найбільші структурні підрозділи.

Група I спеціалізувалася на оперативних розвідувальних питаннях на німецько-радянському фронті. Її завданнями було ведення карт оперативної обстановки та підготовки щоденних вечірніх зведень для Генерального штабу ОКХ.

Група II (найбільша за кількістю залучених фахівців) спеціалізувалася на глибшій аналітиці за чотирма напрямками: II a, яка оцінювала усі розвідувальні дані, що надходили завдяки іншим розвідувальним управлінням, які накопичували інформацію з радянської преси, радіорозвідки, звітів агентів Абверу, матеріалів військових аташе; II b, яка займалася вивчення військового потенціалу, промисловості, оборонного комплексу, детальним аналізом укріплень, веденням картотеки офіцерів Червоної армії; II c, яка вивчала усі види зброї та взаємодіяла з Управлінням озброєнь для вивчення її трофейних зразків; II d, яка вела облік військових з'єднань, займалася підрахунками чисельності особового складу, втрат та поповнень Червоної армії, фіксувала появу нових формувань, випуски різних звітів та оглядів структури військ.

Окремою була група допитів та опрацювання трофейних матеріалів, яка не мала номенклатурного номера. Співробітники групи допитували полонених офіцерів Червоної армії, які становили особливий інтерес для відділу «Іноземні армії Схід». Як правило, до групи направлялися військовополонені у званні старшого лейтенанта і вище, а також окремі особи, які володіли особливими, важливими військовими чи спеціальними знаннями. Обробці трофейних матеріалів приділялася особлива увага, насамперед документам оперативного характеру, бойовим наказам, інструкціям та іншим офіційним матеріалам.

Група III опікувалася збором інформації щодо сухопутних сил Японії, Китаю, США та інших тихоокеанських країн.

⁸ [Brief] Lieber Müller-Hillebrand!. 31. März 1942. *BArch*. RH 2/3114. Bl. 52–70.

⁹ Personalakte Gehlen, Reinhard. *BArch*. PERS 6/299689. Bl. 7.

Група IV обробляли інформацію щодо скандинавських країн, особливу увагу приділяючи Швеції та Фінляндії.

Група V представляла креслярське бюро, яке займалося виготовленням карт і схем.

До того ж з вище названими групами працювала ресстратура (канцелярія), відповідальна за адміністрування документів¹⁰.

З втратою Райхом переваги впродовж війни зменшувалася й ефективність традиційних джерел розвідувальної інформації – аеророзвідки та радіорозвідки. З огляду на це Р. Гелен вирішив зосередитися на так званій «людській розвідці», тобто залученні радянських військовополонених. Уже навесні 1942 року Верховне командування Вермахту погодилося передати у підпорядкування відомству Гелена розвідувальну структуру «Штаб Валлі». Цей спеціальний орган Абверу займався координацією агентурної розвідки на території СРСР. Його основними агентами були радянські військовополонені, які могли здійснювати диверсійно-розвідувальну діяльність у прифронтових і тилкових районах Радянського Союзу. Відділ «Іноземні армії Схід» не лише опрацьовував дані, надані агентами, а й формував запити для шпигунської мережі (Pahl M., 2020, с. 118).

Саме у цей час почали розроблятися нові методи опитування перебіжчиків та полонених, які мали значно доповнити традиційні джерела. На початковому етапі війни допити військовополонених проводилися побіжно, безсистемно та з мінімальним докладанням зусиль. Р. Гелен прийшов до висновку, що допити полонених досить часто були єдиним засобом для отримання необхідних розвідданих. Відділ «Іноземні армії Схід» рекомендував відділам польової розвідки, які проводили перші допити бранців, обмежитися колом питань, які виникали щодо місцевої обстановки. Окрім цього, варто було з'ясувати, чи володіє військовополонений знаннями в спеціальних галузях, наприклад, в оборонній промисловості, логістиці, у питаннях контррозвідки тощо. Також було налагоджено передачу протоколів допитів важливих осіб до відділу «Іноземні армії Схід» задля формування ширшого бачення становища на Східному фронті¹¹. Якщо спеціалісти вважали, що полонений є носієм ексклюзивної інформації, то вимагали передачу такого бранця в розпорядження відділу. Р. Гелен організував спеціальний табір для допитів у фортеці Бойен у Льотцені, де були створені кращі умови утримання порівняно з типовими таборами для військовополонених (Pahl M., 2020, с. 119).

У виступі перед слухачами Абверу Р. Гелен представив систему опитування та опрацювання допитів військовополонених. Він зазначив, що його відділом було розроблено спеціальні опитувальні листи, які мали спростити виявлення цінних бранців серед значної кількості захоплених осіб. Ці бланки були однозначно схвалені у військах¹². Поряд з типовими анкетними даними мали ставитися питання: щодо військового керівництва у широкому розумінні (такі свідчення зазвичай могли давати лише старші офіцери та політпрацівники); стосовно людських резервів, які можуть бути залучені до Червоної армії; щодо зміни тактики і способу ведення бою; а також стосовно матеріально-господарської бази та морального духу супротивника¹³. Для кожної із зазначених сфер було розроблено окремі, досить детальні, опитувальники для максимального збору інформації¹⁴. Однак досвід показав, що для різних за своїм характером допитів військовополонених неможливо створити універсальну придатну схему, тому ці опитувальні листи могли слугувати лише орієнтиром.

¹⁰ Aus dem «Handbuch» (für höhere Stäbe) über die Wehrmacht des nationalsozialistischen Deutschland. *BArch*. BArch 2/2092. Bl. 327–328.

¹¹ Die Auswertung der Gefangenenernehmungen. 1942. *BArch*. RH 2/2089. Bl. 62–78.

¹² Gefangenenernehmungen. 31. Mai 1942. *BArch*. RH 2/2091. Bl. 54–56.

¹³ Vortrag vor dem Ic-Lehrgang Posen. Auswertung von Gefangenenernehmungen. Erweiterte Karteiführung und Schwerpunkte in den Aufklärungsforderungen. 6. Mai 1943. *BArch*. RH 2/2092. Bl. 57–97.

¹⁴ Fragebogen zur Vernehmung russischer Kriegsgefangener (besonders Eisenbahnplanierer und ähnl.). 1942. *BArch*. RS 3-8/21. Bl. 211.

На основі допитів військовополонених було започатковано ведення спеціальних картотек, які систематизували інформацію про бойові з'єднання, спеціальні підрозділи, запасні полки, а також відомості про командирів із фотографіями та характеристиками. Формувалася картотека номерів польової пошти, адже завдяки трофейним документам можна було розпізнати, які саме підрозділи дислокуються в певному регіоні¹⁵.

Аналізуючи допити військовополонених, Р. Гелен прийшов до висновку, що більш продуктивними є допити перебіжчиків, оскільки вони налаштовані більш позитивно до Райху і можуть надавати більше інформації. Як приклад наведемо два протоколи допитів радянських полонених офіцерів.

Допит полковника РСЧА Діщенка є прикладом того, що особа, яка мала доступ до специфічної інформації (полонений був начальником штабу 29-го стрілецького корпусу), не надала очікуваних свідчень. Діщенко було захоплено в полон пораним, протокол допиту містить лише загальні анкетні дані та твердження виключно позитивного характеру – поповнення, яке прибуває у війська, добре екіповане та навчене, бойовий дух відмінний, а війська вимагають наступу. Після вказання на те, що в наказах Й. Сталіна є пряме спростування його слів (очевидно, йшлося про наказ № 270), зокрема щодо офіцерів, які здалися в полон, він сказав: «Тоді це не офіцери»¹⁶.

Водночас допит лейтенанта РСЧА О. Негелача, який під час розмови не лише надав військову інформацію, а й зізнався, що поранив сам себе із пістолета, щоб не брати участі в бою. Далі полонений повідомив, що його змістили з посади командира роти за національним принципом, що стало вирішальним фактором для переходу на бік Вермахту з метою вступу до добровільного батальйону. При собі лейтенант мав перепустку перебіжчика¹⁷. Ці, на перший погляд, особисті деталі давали можливість з'ясувати ставлення командування до представників неросійської національності, морально-психологічне становище усередині Червоної армії та дієвість німецької пропаганди.

Намагаючись збільшити кількість перебіжчиків, начальник відділу «Іноземні армії Схід» у службовій записці щодо Акції «Власов» наголосив на дієвості пропаганди, яка містила відомості про альтернативу сталінському режиму¹⁸. Розгортання подальшої пропагандистської діяльності полягало у проведенні широкої листівкової кампанії, метою якої було спровокувати масове дезертирство командного складу та посіяти хаос у лавах Червоної армії. Однак, через мінімальні результати¹⁹ Р. Гелена було звинувачено у зриві підготовки операції, через що він намагався подати у відставку²⁰.

Попри запроваджені Р. Геленом організаційні й методичні нововведення, відділ «Іноземні армії Схід» не зміг забезпечити постійне надійне стратегічне прогнозування. Показовим прикладом стала неспроможність фахівців відділу завчасно розпізнати масштаби і спрямованість радянського контрнаступу під Сталінградом. У період підготовки операції «Уран» радянська сторона цілеспрямовано формувала у німецької розвідки враження про пріоритетний наступ у центральному секторі фронту, а керівництво відділу, не знаючи реальних резервних можливостей СРСР, вважало, що Червона армія не має достатніх сил для великої операції на півдні; румунські командири, які попереджали про загрозу, отримували заспокійливі відповіді про «вичерпаність» радянських ресурсів (Wilhelm H.-H., 1974, с. 47).

Після такого провалу передбачення Р. Гелена щодо наступальних дій Червоної армії на курському виступі, базовані на хорошій розвідувальній інформації, не сприймалися А. Гітлером як підстава для зміни стратегічних планів на літню кампанію 1943 року²¹.

¹⁵ Vortrag vor dem Ic-Lehrgang Posen. Auswertung von Gefangenenernehmungen. Erweiterte Karteiführung und Schwerpunkte in den Aufklärungsforderungen. 6. Mai 1943. *Arch. RH 2/2092*. Bl. 57–97.

¹⁶ Vernehmung des russischen Oberst Dischtschenko. 9. September 1941. *PTBA*. Ф. 1387. Оп. 1. Д. 103. Л. 138.

¹⁷ Vernehmungsbericht von 2 von der FoG.S.St. Shidre eingelieferten russ. Kgf. Offizieren. *Arch. RH 21-2/706*. Bl. 84.

¹⁸ Aufzeichnung. Betr.: Aktion Wlassow. *Arch. RH 2/2558*. Bl. 290–298.

¹⁹ [Brief] Über die von der Abteilung Fremde Heere Ost zur Vorbereitung der Überläuferpropaganda-Aktion getroffenen Massnahmen. 3. Mai 1943. *Arch. RH 2/3114*. Bl. 20–26.

²⁰ [Brief] An den Herrn Chef des Generalstabes d. Heeres. 5. Mai 1943. *Arch. RH 2/3114*. Bl. 15–18.

²¹ Vermutete Feindabsichten vor der Ostfront. 4. März 1943. *Arch. RH 2/2047*. Bl. 164–172.

Починаючи з 1944 року, керівник відділу «Іноземні армії Схід» Р. Гелен припускав неминучість поразки Німеччини на Східному фронті й ініціював заходи з інституційного «збереження результатів» роботи відділу на післявоєнний період. Домовившись із найближчим колом співробітників, він розпочав приховане переміщення та консервацію розвідувальних матеріалів, зокрема, шляхом мікрофільмування. У подальшому матеріали були зібрані в спеціальні ящики та заховані в Альпійському гірському масиві. Після капітуляції ці матеріали були використані як аргумент у переговорах із американською стороною. Р. Гелен, перебуваючи під контролем американських розвідувальних органів, запропонував свою експертизу та приховані архіви щодо військового потенціалу СРСР як ресурс для післявоєнних розвідувальних проєктів. Саме результатом цих домовленостей і стала «Організація Гелена», західнонімецька розвідувальна мережа, створена у 1946 році, яка за підтримки американських спецслужб та під керівництвом Райнгарда Гелена фокусувалася на збиранні інформації проти радянського блоку і згодом, у 1956 році, була трансформована в сучасну Федеральну розвідувальну службу Німеччини (Pahl M., 2020, с. 125).

Отже, еволюція німецької військової розвідки на Східному фронті на прикладі відділу «Іноземні армії Схід» демонструє складний шлях трансформації від допоміжної структури зі збору розрізнених статистичних даних до базису оперативного-стратегічного планування. Подолавши початкову кризу та критичний дефіцит інформації часів керівництва Е. Кінцеля, відділ зазнав докорінних реформ із призначенням Райнгарда Гелена. Запровадження стандартизованих методик допитів військовополонених, системного аналізу морально-психологічного стану противника та виокремлення важливих бранців для детального опитування суттєво підвищило якість аналітики на оперативному-тактичному рівні. Водночас діяльність відділу «Іноземні армії Схід» виявила фундаментальну проблему: об'єктивні розвідувальні дані часто ігнорувалися вищим командуванням Третього Райху на догоду ідеологічним упередженням та політичній доцільності. У підсумку, попри ефективність методів, відділ виявився неспроможним забезпечити надійне стратегічне прогнозування в умовах масштабних змін. Проте здобутий інституційний досвід, приховані архіви та вчасне передбачення неминучої поразки дозволили Р. Гелену зберегти потенціал відділу «Іноземні армії Схід», який у повоєнний період став основою для формування сучасної Федеральної розвідувальної служби Німеччини.

Список літератури

Боляновський А., 2014. Український повстанський рух і німецькі окупаційні інстанції на Волині на початку 1944 року: між протистоянням і нейтралітетом. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. (24). 181–210.

Боляновський А., 2021. Спроби зупинити взаємне протистояння: переговори між представниками українського і польського підпілля у 1941–1945 роках. У: *За свободу: українсько-польський діалог та спроби порозуміння*. Львів. 385–471.

Пик С., 2012а. Розвідувальна підготовка Німеччини до війни проти СРСР. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини*. (31). 9–17.

Пик С., 2012б. *Темна дипломатія і розвідка у міжнародних відносинах*. Львів.

Чайковський А. С., 2013. ОУН-УПА і гітлерівські спецслужби: до історії співробітництва. *Архіви України*. 56–87.

Чайковський А., 2025. Осьодло В., Воєнне мистецтво партизанської боротьби. *Воєнно-історичний вісник*. 54(4), 74–87.

Donohue A., 2018. Adolf Hitler and German Military Intelligence on the Eastern Front: Operations Blau and Edelweiß (January–November 1942). *The Journal of Slavic Military Studies*. 31(3). 372–395.

Gehlen R., 1972. *The Service: The Memoirs of General Reinhard Gehlen*. New York.

Müller R.-D., 2018. *Reinhard Gehlen: Geheimdienstchef im Hintergrund der Bonner Republik. Die Biografie*. T. 1. Berlin.

Pahl M., 2012. *Fremde Heere Ost: Hitlers militärische Feindaufklärung*. Berlin.

Pahl M., 2020. "My strength is my mistrust": Hitler and his military intelligence on the Eastern Front. У: S. Ball, P. Gasser, A. Gestrich та S. Neitzel, ред. *Cultures of Intelligence in the Era of the World Wars*. Oxford. 107–125.

Thomas D., 1987. Foreign Armies East and German Military Intelligence in Russia 1941–45. *Journal of Contemporary Histor.* 22 (2). 261–301.

Wilhelm, H.-H. 1974. Die Prognosen der Abteilung Fremde Heere Ost 1942–1945. У: H.-H. Wilhelm та L. d. Jong, уклад. *Zwei Legenden aus dem Dritten Reich: quellenkritische Studien.* Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt. 7–75.

Dmytro Viedenieiev

DEPARTMENT "FOREIGN ARMIES EAST" AND THE EVOLUTION OF GERMAN INTELLIGENCE ON THE EASTERN FRONT

The article examines the activities of the «Foreign Armies East» department in the context of the evolution of German military intelligence on the Eastern Front during the Second World War. The author argues that the initial phase of the war against the Soviet Union exposed a profound crisis in German military intelligence analysis, which relied on fragmented and often outdated information about the USSR. This resulted in a critical underestimation of Soviet mobilization resources, the potential of mechanized formations, and the ability to regenerate strategic reserves – factors that ultimately contributed to the failure of Operation Barbarossa.

Drawing on little-known sources, the study concludes that fundamental changes in the functioning of German military intelligence began in the spring of 1942 with the appointment of Reinhard Gehlen as head of the department. Under his leadership, the primary task of «Foreign Armies East» became the assessment of the Red Army's operational intentions through the integrated analysis of aerial reconnaissance data, radio intercepts, and firsthand testimonies of participants. In the highly dynamic conditions of the Eastern Front, interrogations of Soviet prisoners of war and defectors emerged as the most reliable source of information. To this end, new approaches to working with prisoners were developed, enabling the production of higher-quality analytical intelligence for the German command.

The author emphasizes that, despite improvements in intelligence gathering at the tactical level, Gehlen and his organization failed to achieve success at the strategic level. Erroneous assessments of the Red Army's intentions during the Stalingrad campaign in 1942 were not forgotten by the higher political leadership of the Third Reich and further undermined the credibility of the intelligence service.

Assessing the department's activities in the final stage of the war, the article notes that its head increasingly focused on preserving vast collections of accumulated intelligence as a key asset for the postwar future. Successful cooperation with the United States government enabled the former German intelligence apparatus not only to avoid prosecution for its service to the Nazi regime but also to become the foundation for the creation of a new intelligence structure in postwar Germany.

Key words: agent-operational activity, archival sources, World War II, history of military art, intelligence, Soviet prisoners of war, Eastern Front.

References

Bolianovskiy A., 2014. Ukrainskiy povstanskiy rukh i nimecki okupatsiini instantsii na Volyni na pochatku 1944 roku: mizh protystoianniam i neitralitetom [The Ukrainian Insurgent Movement and German Occupation Authorities in Volhynia in Early 1944: Between Confrontation and Neutrality]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist.* (24). 181–210. (In Ukrainian).

Bolianovskiy A., 2021. Sproby zupynyty vzaiemne protystoiannia: perehovory mizh predstavnykamy ukrainskoho i polskoho pidpillia u 1941–1945 rokakh [Attempts to Halt Mutual Confrontation: Negotiations Between Representatives of the Ukrainian and Polish Underground Movements, 1941–1945]. In: *Za svobodu: ukrainsko-polskyi dialoh ta sproby porozuminnia.* Lviv. 385–471. (In Ukrainian).

Pyk S., 2012a. Rozviduvalna pidhotovka Nimechchyny do viiny proty SRSR [Germany's Intelligence Preparation for War Against the USSR]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii mizhnarodni vidnosyny* (31). 9–17. (In Ukrainian).

Pyk S., 2012b. *Taiemna dyplomatiia i rozvidka u mizhnarodnykh vidnosynakh* [Secret Diplomacy and Intelligence in International Relations]. Lviv. (In Ukrainian).

Chaikovskiy A. S., 2013. OUN-UPA i hitlerivski spetssluzhby: do istorii spivrobitnytstva [The OUN–UPA and Hitler's Intelligence Services: Toward a History of Cooperation]. *Arkhivy Ukrainy.* 56–87. (In Ukrainian).

Chaikovskiy A., 2025. Osodlo, V. Voienne mystetstvo partyzanskoi borotby [The Art of Partisan Warfare]. *Voienno-istorychnyi visnyk.* 54(4). 74–87. (In Ukrainian).

- Donohue A., 2018. Adolf Hitler and German Military Intelligence on the Eastern Front: Operations Blau and Edelweiß (January–November 1942). *The Journal of Slavic Military Studies*. 31(3). 372–395. (In English).
- Gehlen R., 1972. *The Service: The Memoirs of General Reinhard Gehlen*. D. Irving. New York. (In English).
- Müller D., 2018. *Reinhard Gehlen: Geheimdienstchef im Hintergrund der Bonner Republik. Die Biografie* [Reinhard Gehlen: Intelligence Chief in the Background of the Bonn Republic]. T. 1. Berlin. (In German).
- Pahl M., 2012. *Fremde Heere Ost: Hitlers militärische Feindaufklärung* [Foreign Armies East: Hitler's Military Enemy Intelligence]. Berlin. (In German).
- Pahl M., 2020. "My strength is my mistrust": Hitler and his military intelligence on the Eastern Front. In: S. Ball, P. Gasser, A. Gestrich & S. Neitzel, red. *Cultures of Intelligence in the Era of the World Wars*. Oxford. 107–125. (In English).
- Thomas D., 1987. Foreign Armies East and German Military Intelligence in Russia 1941–45. *Journal of Contemporary Histor.* 22(2). 261–301. (In English).
- Wilhelm H., 1974. Die Prognosen der Abteilung Fremde Heere Ost 1942–1945 [The Forecasts of the Foreign Armies East Department, 1942–1945]. In: H. Wilhelm & L. d. Jong, ed. *Zwei Legenden aus dem Dritten Reich: quellenkritische Studien*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt. 7–75. (In German).

Дата першого надходження статті до видання: 16.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.05.2026